

Марко Вовчок і Джеймс Грінвуд

Серед численних перекладів Марка Вовчка на особливу увагу заслуговують її переклади з Джеймса Грінвуда, англійського реаліста другої половини XIX ст., близького за напрямком до школи Діккенса.

Неймовірно поталанило в нашій країні його соціально-викривальній повісті «Справжня історія маленького обідранця», що вперше побачила світ сто років тому — 1866 року. Цю книжку про гірке дитинство й злигодні маленького лондонського бродяги зустріли в Росії з великим інтересом. Крім повного перекладу Марка Вовчка, який перевидавався кілька разів, до революції набули широкого розповсюдження скорочені переклади й переробки «Маленького обідранця» для дітей та юнацтва, а в радянську добу повість Грінвуда витримала багато видань у перекладі Т. Богданович і К. Чуковського.

Нещодавно К. Чуковський підготував до друку новий переказ цього класичного твору дитячої літератури.

Загалом «Маленький обідранець» видавався в нашій країні (російською і мовами народів СРСР) мінімум п'ятдесят разів.

Я з дитинства запам'ятав цю чудову книгу й тому на пропозицію видавництва «Дитяча література» охоче погодився написати до неї передмову. Але про самого Грінвуда я знав тоді не більше, ніж усі читачі — те, що це англійський автор другої половини XIX ст.

Робота почалася з розшуків біографічних відомостей. Та, на превеликий мій подив, виявилось, що ім'я Джеймса Грінвуда забуте в Англії так само ґрунтовно, як і його «Маленький обідранець», котрий, до речі, виходив в Англії всього-навсього двічі (друге й останнє видання — 1884 р.) і для дітей взагалі не видавався.

Про Грінвуда не написано жодної статті, про нього нема ні одної згадки навіть у найдокладніших довідниках та біографічних словниках. Імені Грінвуда нема і в Британській Енциклопедії, котру англійці вважають найбільш об'єктивною і чи не найкращою енциклопедією в світі.

Пошуки відомостей про Грінвуда забрали багато часу й ні до чого не привели.

Коли б я не знав, що він автор знаменитого «Маленького обідранця», то міг би повірити словникам і довідникам, що такого письменника взагалі не існувало.

Однак бібліографічні довідники англійської преси свідчать про інше: Джеймс Грінвуд видавав свої книжки впродовж чотирьох з лишком десятиліть. З кінця 50-х рр. XIX і до початку XX століття він видав близько сорока книжок.

Відклавши дальші пошуки біографічних відомостей, я вирішив спершу детальніше ознайомитися з творчістю Грінвуда, а також з російськими перекладами його творів.

Грінвуд писав на різні теми і в різних жанрах. Окремо можна згрупувати його гумористичні повісті з морського життя й пригодницькі романи для юнацтва. Одна з його книжок — «Пригоди Робіна Девіджера, що сімнадцять років і чотири місяці пробув у полоні в даяків на острові Борнео» (1869) — написана в кращих традиціях англійського авантюрного роману і бага-

то в чому нагадує «Пригоди Робінзона Крузо». Герої таких творів зазнають корабельної аварії, поневіряються в пустелях і джунглях, страждають у полоні в тубільців, полюють разом з ними на хижих звірів і після багатьох лихих пригод щасливо повертаються на батьківщину. Природу тропічних країн, побут і звичаї аборигенів Грінвуд змальовує так яскраво й детально, немовби сам був моряком і мандрівником.

Другу групу його книг складають оповідання й повісті про тварин. Про те, як добре він знав повадки диких звірів, умів точно й влучно передавати свої спостереження, видно з цікавої повісті «Пригоди семи лісових чотириногих, розказані ними самими» (1865).

Та до найвизначніших творів Грінвуда належать його численні нариси, оповідання, повісті й романи про безрадівне існування мешканців лондонських трущоб — жебраків, бродяг, безробітних, дрібних ремісників, фабричних робітниць, безпритульних дітей. Не замовчуючи найстрашніших подробиць і не пом'якшуючи фарб, автор веде за собою читачів у нічліжні доми, в парафіяльні лікарні, в кубла злодіїв, тюрми, богадільні і т. д.

Саме ці книги, в яких письменник оголює болячки капіталістичного міста, свідчать про те, що Грінвуд добре знав життя простолюду й глибоко співчував його стражданню та горю. Все це й дозволяє захувати його до групи письменників-реалістів діккенсівської школи, що кинули виклик показному міщанському благополуччю вікторіанської Англії.

З-поміж соціально-викривальних творів Грінвуда вирізняється серія нарисів «Сім екскурсій по Лондону» (1869), відома в російському перекладі під назвою «Сім

болячок Лондона». Найстрашнішими соціальними лихами письменник вважає дитячу безпритульність, злидні, бродяжництво, алкоголізм, проституцію і неминуче пов'язані з цими «болячками» кримінальні злочини.

Змальовуючи стан речей різко й без прикрас, Грінвуд усе ж вважає, що багато з цих лих можна ліквідувати, якщо уряд по-справжньому зацікавиться соціальними проблемами і вживе належних заходів. Та це був голос волаючого в пустелі! Тільки через багато років, коли в Англії, як і в інших капіталістичних країнах, трудящі добилися деякого підвищення економічного рівня життя, дитяча смертність, безпритульність і бродяжництво перестали бути масовим явищем. Що ж до корінних суперечностей капіталістичного ладу, то вони сезнуть разом з самим капіталізмом, і жодні часткові реформи, на які покладав надії письменник, тут, звісно, не зарадять.

Лондонські нариси тісно пов'язані з темою «Маленького обідранця», кращою з усіх книг Грінвуда, і багато в чому її доповнюють.

«Я точно не знаю, звідки взято ці відомості, — пише він у нарисі «Безпритульні діти», — але нині визнано як факт, що в межах великого, квітучого Лондона блукають щодень, і влітку, і взимку, до ста тисяч хлопчиків і дівчаток — без нагляду, їжі й одяжі. Чудові кандидати для Портленда й заслання!»

Грінвуд в «Маленькому обідранці» переконливо показує, як злидні й бродяжництво штовхають підлітків на кримінальні злочини.

Природжена чесність і порядність безперервно борються в маленькому Джімі з впливом жахливих умов, у яких йому доводиться жити. Зрештою він стає на слизький шлях і починає займатися злодіємством.

Та чи винен у цьому тільки сам Джім? Всім ходом оповіді автор доводить, що винен не тільки він. Страшна бідність батька, нескінченні сварки в родині, завжди п'яна мачуха, яка б'є Джіма, — все це змушує його втекти з дому і стати бродягою. Правдивість історії маленького обідранця підтверджують також інші спостереження Грінвуда в тому ж нарисі про безпритульних дітей.

«По Лондону, — пише він, — тиняються два типи безпритульних: «ті, що мають дах над головою» і «бездомні». Між ними така ж різниця, як між дворовим собакою і собакою вуличним, котрий не знає іншої буди, крім якої-небудь труби».

Безпритульний Джім опинився в точнісінько такому становищі: то він ночує з двома товаришами в катакомбах, то в фургоні перевізника, а іноді й на сирій землі. Вдень він орудує на Ковентгарденському ринку, крадучи, що потрапить під руку, або збираючи покидьки.

«Прожиток складається головним чином з покидьків, — оповідає далі Грінвуд в своєму нарисі. — Можна подумати, що будь-яка гнилятина втрачає для них свої отруйні властивості й набуває якостей здорової їжі».

Тисячі безпритульних дітей умирали, не витримавши такого жахливого життя, але їхня кількість у Лондоні не зменшувалася. На зміну померлим злидні викидали на вулицю нові юрми маленьких бродяг.

«Якби сьогодні вранці, — з гіркотою зауважує Грінвуд, — смерть скосила всіх до одного цих брудних обідранців, що шукають собі поживу серед куп гнилятини на ринку, то назавтра ринок був би так само заповнений ними, як і завжди».

В автобіографічній повісті «В людях» М. Горький згадує, яке страшне враження справила на нього — підлітка — «Справжня історія маленького обідранця», котру він прочитав у перекладі М. Вовчка. В трагічній долі лондонського безпритульного О. Пешков, що на кожному кроці стикався з брудом і паскудством старого світу, побачив багато спільного із своїм життям.

Горький оповідає, як одна знайома жінка, котра працювала закройщицею в швацькій майстерні, давала йому читати цікаві книги, що несподівано відкрили перед ним великий і широкий світ.

«За кілька днів вона дала мені Грінвудову «Справжню історію маленького обідранця»; заголовок книги трохи вколов мене, але перша ж сторінка викликала в душі усмішку захоплення, — і з цією усмішкою я і читав усю книгу до кінця, перечитуючи деякі сторінки двічі, а то й тричі.

Так ось як тяжко навіть за кордоном живуть іноді хлопчики! Ну, мені не так уже й погано, значить, можна не журитися!

Багато бадьорості подарував мені Грінвуд...»

Горький збагнув головне. Хоч яка сумна ця книжка, вона не залишає гнітючого враження. Авторів притаманне дорожчине почуття гумору — одна з кращих рис англійського національного характеру і, власне, англійської літератури.

Навіть у найтяжчі хвилини Джім не журиться і не втрачає мужності. Його життерадісна, товариська вдача й доброзичливе ставлення до людей допомагають йому знайти вірних друзів і товаришів, котрі не раз рятують хлопчика із скрутного становища. Він переживає багато всіляких пригод, але читач не перестає вірити, що маленький обід-

ранець подолає всі злигодні й зуміє перемогти в життєвій боротьбі.

В Ленінграді, в Публічній бібліотеці імені М. Є. Салтикова-Щедріна є величезна картотека — «Світова література в російських перекладах і критиці». Крім того, в рукописному відділі Інституту російської літератури АН СРСР зберігається цінна картотека Бахтіна. Названа вона ім'ям збирача, котрий протягом усього свого довгого життя поповнював на дозвіллі дивовижну бібліографічну колекцію — дрібним, нерозбірливим почерком випишував на клаптиках паперу вихідні дані російських перекладних видань, книг і статей про іноземних письменників, а потім розкладав виписки за алфавітом літератур та авторів. Років за шістдесят такої копіткої праці в Миколи Бахтіна зібралось кілька десятків тек з незліченною кількістю записів. Цю людину, що весь свій вільний час проводила в бібліотеках, багато хто мав за дивака. І тільки нині, після його смерті, коли зібрані ним матеріали стали доступні для дослідження, кожен може упевнитися, яку він зробив корисну справу!

Знайомство з обома картотеками показало, що в 60—70-их роках минулого століття Грінвуд був у Росії досить популярний. Його романи, оповідання і нариси друкувались у газетах та часописах і виходили окремими виданнями. Згодом, для нових поколінь читачів, він став автором однієї книги — «Маленького обідранця».

І найцікавіше, що вдалося з'ясувати, — популярність Грінвуда в Росії була пов'язана з іменем Марка Вовчка, його першої перекладачки, яка невтомно пропагува-

ла талановитого письменника.

При цьому вона переклала не тільки Грінвуда, а й близьких йому за духом англійських літераторів — Огастеса Мег'ю та Джорджа Саля.

Правдолюбність і викривальний пафос, як самого Грінвуда, так і його літературних соратників, жваво перегукувалися з настроями російських письменників демократичного табору. Ось чому Некрасов і Салтиков-Щедрін так охоче друкували їх у «Вітчизняних записках».

1868 року Марко Вовчок опублікувала на сторінках цього часопису в своєму перекладі «Справжню історію маленького обідранця» і роман Мег'ю «Блумберійська красуня», 1869 року — кілька нарисів із книги Д. Саля «Газове світло і денне світло» і Д. Грінвуда «Сім блячок Лондона», 1870 року — роман Мег'ю «Мошене золотом». Крім того, твори Грінвуда Марко Вовчок постійно друкувала в прогресивному часописі «Переклади кращих іноземних письменників», що виходив за її редакцією в «Російській газеті» (роман «Скарб Гумфрі Діота») та в інших періодичних виданнях.

Високоосвічена жінка свого часу, Марко Вовчок перебувала в центрі загальноєвропейського літературного руху і через своїх зарубіжних друзів діставала інформацію про всі варті уваги новинки іноземної літератури. За десять з лишком років активної перекладацької діяльності (1867—1877) вона переклала цілу бібліотеку книг прогресивних іноземних письменників.

Ми не знаємо, чи була вона особисто знайома з Джеймсом Грінвудом та його побратимами по перу О. Мег'ю й Дж. Салем; не відомо також, хто саме звернув її увагу на книги цих

трьох письменників — Герцен, з яким вона зустрічалася в Парижі в шістдесятих роках, чи її близький друг, видавець Етцель, що видав одну з книжок Грінвуда у французькому перекладі. Але постійність, з якою вона поверталася до викривальних творів Грінвуда, Мер'ю і Сая, свідчить про певну політичну тенденцію, що збігалася з програмними засадами «Вітчизняних записок» і з демократичною спрямованістю її власної творчості.

В літературній спадщині Марка Вовчка, за винятком її паризьких нарисів «Уривки листів із Парижа», майже немає публіцистичних праць. Тим цікавіша серія її невідданих нарисів «Похмурі картини», що в чотирьох номерах «Вітчизняних записок» займають близько сотні густих сторінок (1868, № 11; 1869, №№ 1, 2, 5).

Авторство Марка Вовчка мені вдалося встановити шляхом простого порівняння.

25 грудня 1898 року в газеті «Саратовський щоденник» було надруковане святкове оповідання «На різдво», що вьяляло собою сатиру на лицемірство і святенництво англійських буржуа, які дозволяли собі виявляти благодущність і співчуття до близьких тільки раз на рік — на свят-вечір. Прочитавши це оповідання, котре О. К. Дорошкевич включив до бібліографії Марка Вовчка як її оригінальний твір, я згадав, що подібний сюжет надідав на сторінках «Вітчизняних записок». Під час перевірки виявилось, що текст оповідання «На різдво» збігається з нарисом Грінвуда «Різдвяні свята лондонця». Під таким заголовком уривок із його книги «Несентиментальна подорож» надруковано в останньому розділі «Похмурих картин» («Вітчизняні записки», 1869, № 5). Цей збіг дозволив зробити висновок, що автором «По-

хмурих картин» і була Марко Вовчок.

Знайдено й інші докази. Характеристика творчості трьох англійських письменників чергується в «Похмурих картинах» з перекладом уривків або цілих розділів з їхніх творів. Деякі з цих творів Марко Вовчок надрукувала згодом повністю (наприклад роман «Мошене золотом»).

Крім того, згадку про «Похмурі картини» вдалося потім знайти і в матеріалах літературного архіву Марка Вовчка (список перекладних праць письменниці, складений її сином Б. О. Маркевичем).

Нариси починаються з загальної оцінки викривальних творів Грінвуда, Мер'ю і Сая й пояснення причин зневажливого ставлення до них англійської «доброзвичайної публіки». Марко Вовчок цілком поділяє прагнення цих авторів оголювати всі болячки й темні сторони життя, вбачаючи в цьому головну цінність новітньої школи англійських реалістів. Її нотатки витримані в дусі бойової революційної публіцистики 60-х років.

«Так, ці твори, — читаємо в статті, — справді не мають здатності заспокоювати читача чи навіювати йому солодко-м'який або безтурботно-веселий настрій, і хоч вони сповнені гумору, але, дочитавши їх, читач відчує якийсь тяжкий гніт, і багато так званих «світлих сторін» та «прогресивних перемог» постануть перед ним у темному світлі».

На думку Марка Вовчка, Грінвуд, Мер'ю й Саль належать до особливого гатунку письменників, котрі не бажать приховувати сувору правду й звертаються не до почуттів, а до розуму.

«Стань благонамірених читачів дуже великий, — робить висновок Марко Вовчок у першому розділі «Похмурих картин», — вони вельми галасливі, одначе, попри

всю свою численність і галасливість, вони не годні заглушити меншість людей іншого гарту, тих людей, які не бояться подивитися просто в вічі існуючому злу, не втікають, уздрівши суспільні болячки. Ці здорові, свіжі, міцні люди зразу впізнають у вищезгаданих авторах чесних діячів і зустрінуть їх з пошаною та співчуттям».

Далі йдуть уривки з книги Д. Сая «Газове світло і денне світло» й роману О. Мер'ю «Мошене золотом». Уривки чергуються з авторським коментарем, котрий і визначає вагу цієї публіцистичної праці Марка Вовчка.

«Похмурі картини» завершуються нарисами з двох книг Джеймса Грінвуда «Сіра дійсність» і «Несентиментальна подорож».

«Грінвуд — людина зовсім не сентиментальна, — пояснює Марко Вовчок, коментуючи згадане оповідання «Різдвяні свята лондонця». — Він бере питання найделікатніших властивостей і грубо повертає їх на всі боки і постукує по них з незворушною жорстокістю. Наприклад, різдвяне свято, про яке з такою любов'ю і зворушливою вдячністю писали інші талановиті англійські автори, наводить п. Грінвуда на інші роздуми — зовсім не зворушливі».

В нарисах Грінвуда багато уваги присвячено становищу незаможних жінок — швачок, які сліпнуть над шитвом у темних підвалах, повій, що юрмляться вечорами на площах і панелях...

Ці оповідання й нариси не дають можливості натягти який-небудь рожевий серпанок на «сіру дійсність», вони навівають на читача скептицизм, здоровий сумнів, котрий, як пише Марко Вовчок, є початком премудрості.

«Струмись цього сумніву — освіжаючий, бо він змиває з оточуючого нас світу фаль-

шиві барви й дає нам можливість називати речі їхніми іменами, не помиляючись щодо їхніх справжніх якостей. Цей струмінь поступово проникає і в літературу, являючи собою найсуттєвішу позитивну якість кращих її діячів.

Одним із головних предстваників цього здорового напрямку в Англії можна, без сумніву, назвати Грінвуда».

Так закінчується серія публіцистичних статей Марка Вовчка «Похмурі картини», які познайомили російських читачів з новинками англійської реалістичної літератури 60-х років. При цьому, як і всі революційні просвітители того часу, письменниця змушена була висловлювати свої передові погляди зашифрованою, езопівською мовою.

Цей нарис був би неповний, якби ми нічого не сказали про самого Грінвуда.

Коли всі спроби знайти біографічні відомості про нього скінчилися невдало, залишалось одне з двох: або зовсім припинити пошуки, або почати все з початку.

Для очистки сумління я вирішив ще раз зазирнути до Британської Енциклопедії. Грінвуд — прізвище досить поширене. Багато всіляких Грінвудів уславило себе на своїй батьківщині. Тільки немає серед них жодного Джеймса! А що, як уважніше перечитати біографії тих Грінвудів, що жили в ХІХ ст.? А раптом знайдеться якась зачіпка, якийсь непрямий доказ, що може навести на слід?

Уявіть собі, так воно й сталося! У великій статті про життя й діяльність Фредеріка Грінвуда, редактора впливової лондонської газети «Всяка всячина» («Пелл-Мелл Газетт»), згадуються його близькі кривні і серед них — менший брат Джеймс, журналіст.

Схоже на те, що це і є автор «Маленького обідранця». В кожнім разі, тепер треба спробувати пошукати літературу про Фредеріка Грінвуда. Якщо він був братом «нашого» Джеймса, то мета вже близька.

Далі все пішло легко й гладко. В Москві, в Бібліотеці ім. Леніна знайшлося дослідження англійського вченого Робертсона Скотта «Історія «Пелл-Мелл Газетт».

Ця книга справдила наші сподівання.

Джеймс Грінвуд справді був рідний брат Фредеріка Грінвуда. Розповідаючи про родину й оточення редактора солідної лондонської газети, в якій, до речі, співробітничав Фрідріх Енгельс, автор монографії викладає на трьох сторінках добуті з величезними труднощами біографічні відомості про забутого в себе на батьківщині, популярного колись письменника.

Джеймс Грінвуд народився в 1833 році в родині дрібного службовця. Батькам нелегко було прогодувати дванадцятьох дітей. Виросли вони в злиднях і розійшлися хто куди. Трое братів — Фредерік, Джеймс і Уолтер — почали самостійне життя з того, що найнялися в друкарню складальниками. По кількох роках Фредерік і Джеймс стали газетними репортерами, а Уолтер, захворівши на сухоти, помер за складальною касою. Фредерік, що завжди прагнув до забезпеченого існування, зумів зрештою збити солідну суму і став редактором великої газети. Джеймса, навпаки, завжди вабило в саму гушавину життя, і він не захотів проміняти свою свободу на добре оплачувану редакційну посаду, котру пропонував йому старший брат.

Джеймс став досвідченим журналістом і письменником, який швидко відгу-

кався на найпекучіші теми. В 60—70-их роках ім'я Джеймса Грінвуда було добре відоме в Англії. Він привернув до себе увагу нещадно правдивими нарисами про лондонські нічліжні доми. Удавши якось із себе бродягу, він у лахмітті кілька годин мерз на вулиці непогідної осінньої ночі, перш ніж добився місця в нічліжці. І тут він зіткнувся з таким брудом та смородом, з такою кричущою нуждою і з такими страшними людськими стражданнями, що це набагато перевершило навіть найпохмуріші здогади про жахи лондонських трущоб.

Про все це Грінвуд і розповів у своїх нарисах. Хоч редактор досить-таки пом'якшив їх, тираж газети, де їх було надруковано, зріс майже удвічі. Ці самі нариси незабаром були передруковані іншими газетами й наробили багато галасу.

«Картина, яку намалював Грінвуд, — писалося в одній рецензії, — тим жахливіша, що сам він провів у цих умовах всього одну ніч, а тисячі наших бездомних співвітчизників змушені жити так до смерті...»

Свої кращі книги Грінвуд написав у 60-их роках. Потім він став дедалі менше друкуватися, поки, зрештою, його ім'я зовсім не щезло з літератури. Коли 1905 р. Грінвуд видав свою останню книгу, для нового покоління читачів він був уже невідомим автором: і він сам, і його численні твори давно вже відійшли в минуле.

Джеймс Грінвуд пережив свою славу і своїх сучасників. Він помер 1929 року, трохи не доживши до дев'яноста семи років.

Чи знав він, що його «Маленький обідранець» з легкої руки Марка Вовчка знайшов у Росії свою нову батьківщину?